Др БОРИС МАТЮШЕНКО
ПРОФЕСОР УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
В ПРАЗІ

АНТРОПОЛЬОГІЧНІ ОЗНАКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Dr BORIS MATUCHÈNKO
PROFESSEUR A L'UNIVERSITÉ UCRAINIENNE
DE PRAGUE

LES CARACTÈRES ANTHROPOLOGIQUES DU PEUPLE UCRAINIEN

ПРАГА 1930
НАКЛАД УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
ДЕРЖАВНА ДРУКАРНЯ В ПРАЗІ

Др. БОРИС МАТЮШЕНКО
ПРОФЕСОР УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
В ПРАЗІ

АНТРОПОЛЬОҐІЧНІ ОЗНАКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

(Відбитка із „Наукового Ювилейного Збірника Українського Університету в Празі, присвяченого П. Президентові Т. Ґ. Масарикові.“ Ч. II.)

Dr BORIS MATUCHÈNKO
PROFESSEUR A L'UNIVERSITÉ UCRAINIENNE
DE PRAGUE

LES CARACTÈRES ANTHROPOLOGIQUES DU PEUPLE UCRAINIEN

ПРАГА 1930
НАКЛАД УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
ДЕРЖАВНА ДРУКАРНЯ В ПРАЗІ

UNIVERSITAS · UCRAINENSIS · PRAGENSIS

Антропольогічні прикмети українського народу ще й досі добре не з'ясовано. Причини цього явища ріжні: з одного боку українці ділили в цьому відношенні спільну долю з иншими славянськими народами, бо досліди і всіх инших славян почалися порівнюючи недавно, але з другого боку на перешкоді до ближчого пізнання антропольогічних властивостей українців були особливі умови українські. Антропольогів-українців і тепер є дуже мало, а донедавна їх майже й зовсім не було; нечисленні антропольогічні досліди українців, коли й переводились, то майже виключно російськими або польськими вченими. На ці несприятливі обставини вказував вже 40 років тому проф. Володимир *Антонович*, коли він писав: „Русини (українці) опинилися в обставинах доволі орігінальних: з двох сусід ні оден, а найпаче той, що на півночі, не хоче признати їх яко за окремого індівідуума етнографічного; в Австрії Поляки кажуть, хоч тепер вже не всі, що Русини ніщо більш, як ріжновидність Поляків, в Росії Москалі правлять, що Русини тільки вітка Великоросів." На жаль, твердження В. Антоновича зберегло свою силу й до нинішнього дня, принаймні що-до відмовлення українцям їх окремішности з боку значної частини російських і польських вчених, а також з боку й инших вчених, що йдуть їх слідами. Цілком зрозумілим є, що при переведенні антропольогічних дослідів українського населення з „загально-російської" чи з „загально-польської" точки погляду, без узгляднення національних відмін, особливо серед мішаного населення, багато даних втрачало свою вартість і не могло служити пізнанню антропольогічних прикмет українського народу. Зрозумілим є також, що систематичне дослідження антропольогічне якого-будь населення вимагає досить значних коштів, а головне організаційної підтримки з боку державних органів. Працюючи під чужою державною владою, нечисленні українські антропольоги мусіли звичайно переборювати великі труднощі при своїй праці. Але при всіх цих об'єктивних несприятливих обставинах, що перешкоджали пізнанню антропольогічних властивостей українського народу, не мала вина лежить на нас самих, бо й досі велика частина нашої інтелігенції цілком байдуже ставиться до питання, що з такою силою кидав їй, вже більш восьмидесяти років тому наш великий поет: „що ми? чиї діти? яких батьків?" Все-ж поволі, ріжними шляхами, антропольогічні досліди українського народу поступали наперед; зібрано вже значний

науковий матеріял, на підставі якого можна, хоч ще й неповно, визначити антропольоґічний характер нашого населення.

Антропольоґічні досліди українського народу, як і инших слов'янських народів, почато в другій половині XIX століття а саме з 1861 року (*Kopernicki* 1861, *Welcker* 1862, *Andree* 1870, *Проценко* 1871, *Головацький* 1876, *Чубинський* 1877, *Weissbach* 1878, *Majer, Vlach* 1879). Праці ці носили припадковий, несистематичний характер, оперували з надто незначним матеріялом, а тому не могли мати більшого наукового значіння. Важливішими були праці *Майера* і *Коперницького*, присвячені українському населенню Східної Галичини, що публікувалися щорічними збірниками в Кракові, починаючи від р. 1877 до 1885.

У 80-тих роках з'являються праці *Еркерта, Емме, Дібольда, Талька-Гринцевича, В. Антоновича, Дзедушицького, Гіммель фон Ажісбурга*; ще більше праць приносять р. р. 90-і: *Попова, Ікова, Краснова, Петрова, Гильченка* та особливо багато *Талька-Гринцевича.*

Але *систематичне* дослідження українського населення на всьому заселеному ним просторі почато властиво лише з XX століття. Як подає *І. Раковський*, на засіданнях Паризького Антропольоґічного Товариства, яке до кінця минулого століття було осередком наукового антропольоґічного руху, часто виникало питання: до якої „раси" належать українці? Щоб рішити це питання, Т-во постановило дослідити антропольоґічні прикмети українського народу і доручило цю наукову місію діяльному членові Т-ва професорові Антропольоґічної Школи в Парижі українцю *Хведору Вовку*. При допомозі Паризького Антр. Т-ва та Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові Х. Вовк на протязі 3-х років (1903—1905) досліджував антропольоґічні прикмети українського народу в Галичині, Буковині та Угорщині (теперішньому Підкарпаттю в Чехословаччині). Результати цих своїх дослідів Вовк опублікував почасти в „Бюлетенях" Паризького Антропол. Т-ва (1905, 1906), почасти в „Матеріялах до українсько-руської етнольоґії" у Львові (1908).

В р. 1906 Х. Вовк, який був примушений з р. 1879 жити по-за межами Росії, одержує можливість переїхати до Петербургу, де його було обрано директором Музею Олександра III та доцентом антропольоґії Університету. Вовк закладає там значний осередок антропольоґічної праці, створює свою школу учнів, що переймають традиції французької школи антропольоґів, в якій був науково вихован і сам Вовк. В той же час Вовк провадить величезну працю що-до організації української частини етноґрафічного відділу Музею; разом зі своїми учнями на протязі кількох років переводить надзвичайно цінні досліди Мізинської палеолітичної стації на Чернигівщині. Особливою заслугою цього найбільшого українського антропольоґа є, що від часу свого переїзду до Петербургу аж до р. 1916 він провадить разом зі своїми учнями Алешо, Артюховим, Кондрашенком, Крижанівським, Лебедевим, Пахловим, Руденком, Мих. Русовим (?), В. Сахаровим, Л. Чикаленком, О. Шульгиним та инш. систематичне дослідження антропольоґічних властивостей українців в ріжних місцевостях України.

Незалежно від Вовка в той же час з'являються праці: *Краснова* (Українці Харківщини), *Кожухова* (Волинь), *Білодіда* (Чернигівщина), *Прохорова* (Вороніжчина), *Магеровського* (Галичина) та инші.

Спіраючись на весь величезний досвід своєї многолітньої праці, на результати антропометричних помірів своїх власних та своїх численних учнів (біля 3700), а також, очевидно, на всю тогочасну відповідну літературу, Вовк зформулював свої висновки про антропольогічні властивости українців лише в 1916 році в своїй знаній праці: „Антропольогічні особливости українського народу", виданій по-російському в науково-популярному виданні: „Украинскій вопросъ въ его прошломъ и настоящемъ."

Думки Вовка стали основоположними для всіх дальших антропольогічних студій українського народу, вони дали по-перше ключ до зрозуміння його антропольогічного характеру. Через це ми дозволимо собі на них трохи довше спинитися.

Вовк поділив в антропольогічному відношенні всю територію, заселену українським народом, на три смуги:

I. Північна смуга: українська частина Курщини, Чернигівщина, Радомишльський пов. Київщини, північна Волинь, Холмщина.

II. Середня смуга: українська частина Вороніжчини, Харківщина, Полтавщина, Київщина (крім Радом. пов.), північне Поділля, південна Волинь, Сх. Галичина (крім Гуцульщини, півд. Бойківщини, Закарпаття).

III. Південна смуга: Гуцульщина, південна Бойківщина, південне Поділля, Херсонщина, Катеринославщина, Таврія, Кубань, українські кольонії в Бачванському комітаті Угорщини (в теперішній Югославії).

Головні антропольогічні прикмети українського населення цих трьох смуг Вовк характеризував так:

В 1-ій смузі: волосся та очі досить ясні, зріст близький до середнього, переважно гіпобрахікефали, високоголові, середньолиці, ніс досить широкий, профіль часто угнутий.

В 2-ій смузі: волосся більш темне, очі темні, зріст вище середнього, голова майже брахікефальна, висока, лице середньо-широке, ніс вузький, профіль переважно прямий.

В 3-ій смузі: волосся та очі ще темніщі, зріст майже високий, голова майже кругла, висока, лице середньо-широке, ніс вузький, рівний.

Узагальнюючи ці дані, Вовк дав таку антропольогічну характеристику українців:

„I. Українці є досить одноманітне племя, темноволосе, темнооке, вищого за середній чи високого зросту, брахікефальне, порівнюючи високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівнюючи короткими верхніми та довшими нижніми кінчинами. Сполучення цих ознак ми вважаємо можливим визнати *українським антропольогічним типом.*

II. Відхилення від цього етнічного типу, нечисленні по кількости осіб, спостерігаються головно по краях території, заселеної українцями; їх легко пояснити сусідніми етнічними впливами.

III. Зміцнюючись з північного сходу на південний захід, український тип найбільше виявлений в середній, а особливо в південній смузі України.

IV. Порівнюючи антропольогічні ознаки українців з такими ж самими ознаками инших славянських народів, ми бачимо, що українці безперечно виявляють найбільшу спорідненність з південними та західними славянами (за винятком поляків), і згідно з поглядами

Hamy[1]) і *Deniker'a,* повинні бути зараховані до т. зв. адріятичної або динарської раси, яку ми охоче б назвали славянською.

V. З огляду на брак даних для припущення про склад первісного українського племени з двох рас (темної, високої і короткоголової та світлої, низькорослої, довгоголової), а також з огляду на досить, на нашу думку, ясні й всіма признані ознаки етнічної змішанности великоруського, білоруського та польського племен, яка до того-ж сталася за порівнюючи недавніх, майже історичних, часів, ми гадаємо, що й припущення про склад первісного славянського племени з двох елементів не має належних підстав. Ріжницю між славянськими племенами, констатовану по-перше *Hamy,* треба стосувати тільки до сучасних нам славян, беручи цей термін в лінґвістичному розумінню".

Хведір Вовк, на жаль, не докінчив своїх студій над великим зібраним ним матеріялом. В р. 1917 він одержує степень доктора ґеоґрафії та етноґрафії honoris causa Петроградського університету, а трохи згодом його обрано професором Київського університету по катедрі ґеоґрафії та антропольоґії та запрошено взяти участь в орґанізації Української Академії Наук. З молодим ентузіязмом, не дивлячись на свій поважний вік (Вовк народився р. 1847, одже мав тоді по-над 70 літ), з надією закласти нарешті осередок для вивчення антропольоґії України в самому її центрі — Київі, вирушив Х. Вовк на Україну для наукової праці і вже був близький до здійснення своїх давніх бажань, як несподівано в дорозі занедужав і 30 червня 1918 р. помер у Жлобині.[2])

В ближчі після смерти проф. Вовка роки загальні умови життя на Україні виключали можливість продовження антропольоґічної праці. Але вже в 1920 р. оден з найкращих учнів Вовка *Олександр Алешо* підняв наново ідею свого вчителя-заснувати в Київі осередок антропольоґічної праці. Підготувавши для цього ґрунт в Українській Академії Наук, Алешо вибрався до Ленінграду по наукову спадщину, що її заповів проф. Вовк для України. Неймовірні труднощі перевозу, надзвичайно тяжкі умови перебування в Ленінграді забрали дуже багато сил і здоровля, та все-ж таки Алешові пощастило перевезти до Київа всю дорогоцінну спадщину Вовка. Дня 29. березня 1921 р. при Українській Академії Наук було засновано „Музей антропольоґії та етнольоґії ім. Хв. Вовка" та першим керовником нової установи обрано О. Алешо. В основу Музею було покладено всю наукову спадщину

---

[1]) *Hamy,* як відомо, поділяв славян на дві ґрупи: 1. світловолосі, світлоокі, ґіпобрахікефальні, низькорослі (= орієнтальна раса Deniker'a); до цієї ґрупи стосуються полабські славяне (венди, поляки, білоруси, великоруси, і 2. темноволосі, темноокі, брахікефальні, ви окого зросту (= динарська раса Deniker'a), сербо-кроати, лонґи, чехи, словаки, українці. Думку про приналежність українців до цієї другої славянської ґрупи *Hamy* висловив по-перше ще в 1876 р. підчас свого побуту в Київі на археольоґічно-історичному з'їзді: його вразила тоді помічена ним подібність українців до сербо-хорватів. Між иншим що-до чехів і словаків, то думка *Hamy* не була підтверджена дальшими дослідами (Matiegka та инш.): серед них переважаючим являється альпійський расовий тип (темний, круглоголовий, малого зросту).

[2]) Оден із найстарших учнів і співробітників Вовка д-р Іван Раковський в своїй праці „Погляди Хведора Вовка на расовість українського народу" подає чомусь, що Вовк вмер в 1916 р. Можливо, що це друкарська помилка. (Див. Збірник матем.-природ.-лік. секції Наук. Т-ва ім. Шевченка. Львів, 1925, стор. 184).

проф. Вовка, що складалася з книгозбірні, численних наукових антропольогічних, етнографічних та палеоетнольогічних матеріялів у формі колекцій річей, рукописних матеріялів, заміток, малюнків, карток антропометричних помірів, фотографій та инш., а також відповідні збірки колишнього Українського Наукового Т-ва в Київі.

Організаційна праця забрала й так вже підірване здоровля О. Алешо, і на весні р. 1922 він помер. Наступником Алешо в керуванні установою став *Анатоль Носів*. Назву інституції, через технічні причини, змінено на „Кабінет антропольогії та етнольогії ім. Х Вовка" (з музеєм при ньому).

„Кабінет" поділено на три секції: антропольогії, етнольогії та передісторії (палеонтольогії), окремо організовано бібліотеку.

Звіт про діяльність Кабінету за перші роки його існування (до 1925) подано в „Бюлетеню Кабінету Антропольогії та Етнольогії ім. Ф. Вовка" ч. I, 1925; за дальше триліття — в збірнику „Антропологія" (Київ, 1928).

Праця Кабінету провадиться в обставинах дуже тяжких. Як довідуємось зі згаданих звітів, Кабінет і досі має тільки одну штатну посаду (керовника), не має коштів на оплату инших співробітників; за перших років існування не мав можливости провадити самостійні антропольогічні досліди, „бо довгий час не мав власних антропометричних інструментів та різних потрібних для цього приладь"; Кабінет міг поповнювати свою бібліотеку тільки безплатними пожертвами та шляхом обміну, не міг нічого закупити, бо „на поповнення бібліотеки Кабінет дістав *за три роки тільки 3 крб*". Ці обставини треба мати на увазі, оцінюючи працю Кабінету за весь час його існування; треба, вірніше, подивляти, як в *таких* умовах праці співробітники Кабінету змогли зробити те, що ними зроблено. А зроблено чимало. Це стосується особливо до праці в галузях етнольогії та передісторії: шляхом численних екскурсій (при цьому варто зазначити, що значна частина екскурсій відбувалася коштами самих співробітників) зібрано багато нового матеріялу, крім того з 1925 року опрацьовується матеріял Мізинських розкопів Вовка та його учнів, готується видання спеціяльного „Мізинського збірника". Не входить в поставлене нами тут завдання ближче зупинятися на результатах праць Кабінету в цьому напрямі; вони публіковані здебільшого в „Етнографічному Віснику" Академії Наук. Що-до антропольогічної праці, то зрозумілим є, що при відсутности інструментарія й коштів, вона була примушена обмежитись майже виключно опрацьовуванням матеріялів, зібраних раніще Вовком та иншими. Все-ж Кабінет видав дві антропольогічні праці, до ближчого ознайомлення з якими ми й звернемось.

Обидві праці належать *А. Носову*, керовнику Кабінету Антропольогії. Перша — „Українці Поділля" („Етнографічний Вісник", кн. 5. Київ, 1927) присвячена розгляду антропольогічного матеріялу, зібраного автором в 1926 р. на Поділлю, головно в Камянецькій окрузі. Матеріял дуже невеликий — всього 83 чоловіка, антропометрично поміряних. Автор досить докладно й сумлінно аналізує цей матеріял в чималій розвідці на протязі більше 20 сторінок, подає й таблиці помірів, але з огляду на надто мале число поміряних висновки автора не можуть мати більшої наукової вартости, — доводиться навіть жалу-

вати витрати так значної енергії на так незначний матеріял. Все-ж подамо головні висновки автора; він знайшов у померених ним: середній зріст високий (1707 млм.), покажчик голови — 83, 72;[3]) колір волосся здебільшого темний (53%); колір очей 32·5% темних, 47·0% мішаних, 20·5% ясних; обличчя довге, але в той-же час досить широке; ніс довгий, вузький, переважно прямий, але чимало осіб з угнутим профілем (40·0%); верхні й нижні кінчини переважно середні; висо-кість черепа середня. Обм рів грудей Носів чомусь цілком не подає, між тим широкість грудей і відношення її до зросту надзвичайно високі у українців взагалі і становлять одну з найбільш характеристичних ознак. Вперше звернув на це увагу ще Ерісман в 1888 р., після це було підтверджено в безлічі дослідів, з'окрема помірами рекрутів та салдатів.

Не дивлячись на незначну кількість свого матеріялу, Носів знаходить можливим робити з нього й загальні висновки та порівнювати їх з висновками Вовка. Треба признати за ним це право, бо, як ми бачили, Вовк у своїй загальній характеристиці українців спірався не стільки на число помірів (х було порівнюючи небагато, всього біля 3700), як на ввесь свій досвід і на свою, так мовити, інтуіцію. Що-до Поділля, то відносно його були тільки досліди *Б. Крижанівського,* на які спіравався і Вовк; але й матеріял Крижанівського (докладно не опублікований, лише згаданий в праці Вовка про „Антроп. особливости українського народу") був незначно більшим за матеріял Носова, бо торкався антропольоґічних ознак лише 145 осіб. Одже Носів приходить до такого висновку: „Подільські українці з дослідженої ґрупи в своєму загальному антропольоґічному типові незначно чим відрізняються від загального типа (за Вовком), проте ми мусимо відзначити, що та „однородність" українського племени, що про неї говорить проф. Вовк, на нашій ґрупі подільських українців повного підтвердження наче-б то й не дає. Безперечно виявилося, що, особливо в головніших антропольоґічних ознаках, наша ґрупа подолян не являє собою якогось однородного типу. У них яскраво відзначаються елементи змішанности в пігментації волосся й очей, в покажчикові голови, зрості т. и. ознаках". З огляду на невелику кількість матеріялу Носів вважає (і цілком слушно) питання про антропольоґічний тип Подолян ще не досить з'ясованим і на свою працю дивиться тільки як на матеріяли для р звязання цього питання.

В збірнику „Антропологія", річнику Кабінету Антропольоґії ім. Вовка за рік 1927 (вид. Київ 1928), уміщена друга праця Носова „Українці Кубані". Це є між иншим взагалі єдина антропольоґічна праця в зазначеному збірнику, бо решта праць чисто палеоетнольоґічного характеру.

Згадана п, аця Носова спірається не на власному матеріялі, а на

[3]) Читачеві, незнайомому з антропольоґічними термінами, нагадаємо, що покажчиком голови рахується відношення найбільшого поперечного діяметру голови до найбільшого подовжного, визначене в процентах. Зрозуміло, що чим більшим є покажчик, с. т. чим більшим є поперечний діяметр, тим більше наближатиметься форма голови до круглої Вовк і багато инших антропольоґів рахували короткоголовими (брахікефальними) голови з покажчиком не менше 83; багато сучасних антропольоґів вважають брахікефальними голови і з нижчим покажчиком — від 81.

матеріялі антропометричних помірів Кубанців, досі не опублікованому, що його зібрав за перших років світової війни, нині вже також покійний, учень Вовка *Пахлов*.

Носів цілком слушно підкреслює особливий інтерес дослідження українського населення Кубані. Будучи з одного боку нащадками Запорожців, а з другого — нащадками справжніх селянських груп українського народу, ізольовані географічно від основної маси українського народу, Кубанці, на думку Носова, повинні зберігати в собі стародавні, можливо й основні антропольогічні риси. В той самий час ріжноманітні стосунки Кубанців з племенами Кавказу, а також з кольонізаційними елементами ріжних нац ональних угруповань можливо спричинили деякі зміни їх основного типу, що звичайно не зменшує інтересу до антропольогії Кубанців.

Досліди Пахлова стосуються до населення укра нських станиць Ейського та Кавказького відділів, станиць, що заснували колись Запорожці, а також виселенці з Чернигівщини та Полтавщини. Соціяльне становище досліджених — козаки-хлібороби, вік — найбільше 30—50 років; загальне число досліджених — 256, пересічно по 20 на станицю.

Антропольогічні ознаки Кубанців зібрані Пахловим в багатьох відношеннях неуважно, а через це й мало надаються для порівнання з даними инших авторів. Так, напр., Пахлов знайшов зовсім однакове число осіб з темним волоссям (32·8%) і з темними очима (також (32·8%), осіб зі світлим волоссям цілком не знайшов, зате русявих аж 67·2%; так само не знайшов ані одної особи з ясними очима, зате якраз також 67·2% мішаних очей. Очевидно, ці дані не тільки не викликають довірря самі по собі, але підривають довірря й до всіх инших висновків Пахлова, як також роблять мало цінним порівнання його даних з даними инших авторів (досліди Вовка з Чикаленком та Гильченка). Проте Носів переводить це порівнання і приходить до таких висновків: пересічний зріст Кубанців — вище середнього (Вовк та Чикаленко вважали його високим — 1709 млм. пересічно; тої-ж думки Гильченко — 1701 млм.; Пахлов рахує лише 1686 млм.). Носів каже:

„За покажчиком голови дані про Кубанців Пахлова не суперечать даним инших дослідників, що-ж до порівнання з загально українськими, то, як це стверджує й проф. Вовк, Кубанці пересічно трохи меншої брахікефалії.

Дані покажчика лиця свідчать за те, що хоч між ними й є невеличка р'жниця, але вона не порушує висновку проф. Вовка про те, що Кубанці пересічно вузьколиці; тільки за даними Пахлова взагалі вузьколиці Кубанці мають в той самий час лице і трохи ширше, ніж за иншими даними, в тім числі й за даними загально українськими.

Нарешті спільні дані маємо про покажчик носа. Скрізь Кубанці вузьконосі, такі-ж і українці взагалі, тільки ступінь вузконосости у них трохи відріжняється від загально української в бік збільшення.

Колір волосся Кубанців здебільшого темний. Таким чином, за даними, які ми тут могли порівняти, Кубанці відріжняються від характеристики антропольогічного типу українців (Вовк) лише кольором очей в бік слабшої у них пігментації".

Ось цими двома працями Носова й обмежується поки що діяльність Київського Кабінету Антропольогії ім. Вовка, що є носієм ідей

школи Вовка, а тим самим і французької школи антропольогів, якої був горячим адептом небіжчик Вовк. Як бачимо, наслідки праці тим часом невеликі, але не можемо цьому дивуватися, коли пригадаємо ті надзвичайно несприятливі умови, в яких доводиться працювати Київським антропольогам: брак людей, брак коштів, брак інструментарія і т. п. Головними дефектами опублікованих праць є: 1. оперування з матеріялом надто невеликого числа антропометричних помірів і 2. нерозроблення матеріялу методами сучасної антропольогії з приміненням метод варіяційної статистики.

Незалежно від Кабінету Антропольогії з'явилася в останній час в Київі ще одна антропольогічна праця М. Вашетка: „Деякі антропометричні дані виміру людности Наддніпрянської Київщини та Чернигівщини" („Укр. Мед. Вісти". Київ, ч.5, 1927). Подано в цій праці результати антропометричних помірів 300 чоловік, віком 21–22 років. Матеріял цілком не розроблено, подані самі висновки, та й то в дуже ляконичній формі, всього на двох сторінках. Автор гадає, що „на підставі всіх цих даних можна визнати, що на придніпрянській Київщині та Чернигівщині характерні риси українського народу збереглись майже в чистому вигляді".

Значно поважніщими являються антропольогічні досліди, переведені за останніх часів в Харкові. Там утворилися багато сприятливіщі, ніж в Київі, умови: більше дослідників, які мають до свого розпорядження і більші, ніж кияне кошти, мають і весь необхідний інструментарій (німецького типу Martin'a), до того-ж і самі дослідники сильніші науково ніж кияне, і як видко, стоять цілком на висоті всіх методів сучасної антропольогії. Але Харківський антропольогічний осередок не є осередком *української* антропольогії, лише є осередком *російських* антропольогів *на Україні*. Це виявляється не тільки в тому, що харківські праці нічим не звязані з традиціями Вовка, але всі вони російські як по формі (всі публікації), так і по духу (нерідко можна зустрінути такі вирази, як „у нас в Росії" і т. п.).

Антропольогічну працю в Харкові провадять дві установи: 1. Антропольогічний Кабінет при Українському Психо-Неврольогічному Інституті (керовником є д-р Л. Николаєв, як видко, дуже активний працівник; разом з ним працюють головним чином три жінки: О. Недригайлова, Г. Чучукало, М. Фершт, а крім них Г. Чистяков, Ф. Герштейн, Б. Никитський та инш.). 2. Антропольогічна лябораторія при Науково-експериментальному Кабінеті Вищої Ради Фізичної Культури (керовник — відомий російський антропольог проф. А. Івановський). Особливою заслугою антропольогічних дослідів харківських є те, 1. що вони спіраються на матеріял *масових* помірів — не десятків чи сотень, а тисяч осіб, 2. що розробляють матеріял *всіма методами модерної антропольогії*, включно і методами варіяційної статистики, і 3. що мають завданням переводити антропольогічне дослідження населення за принціпом географічним, вивчаючи систематично все населення певних районів (поки що лише Харківщини) та порівнюючи при цьому антропольогічні властивости осіб *не тільки ріжних національностей, але й ріжних соціяльних* верств. Все це робить харківські досліди надзвичайно цінними — не тільки як новий і дуже докладно зібраний та майже бездоганно розроблений матеріял для української антропо-

льогії, але й як коштовний вклад в науку антропольогії взагалі. Не дурно харківські публікації зразу-ж звернули на себе прихильну увагу европейської науки (див. рецензії в „Arch. f. Rassen- u. Gesellschafts-biologie“ Bd. 19 u. 20).

Висліди праці Николаєва та його співробітників подано поки-що в двох збірниках: „Труды Украинского Психо-Неврологического Института. Матеріалы по антропологии Украины. Сборник первый. Дети украинцы школьного возраста. Харьков. 1926,“ та „Сборник второй. Национальные и социальные различия в физических признаках населения Украины. Харьков. 1926“.

Перший збірник присвячено результатам дослідів, переведених Николаєвим та його співробітниками починаючи з 1923 року над 2326 учнями та ученицями віком 9—18 років, при чому завжди зверталося особливу увагу на те, щоб матеріял був одноманітним як національно, так і соціяльно. По национальности — всі досліджені українці, соціяльно — діти робітників та дрібних службовців Харкова та ближчих околиць. Поміри переведено за методикою Martin'a, з тими відмінами, що деякі розміри (довжина тулубу, довжина верхньої кінцівки, плеча та передплеччя) визначувано не по проекції антропометром, а безпосередньо сковзаючим циркулем. У дітей, через їх рухливість, цей спосіб є дійсно точніщим. Щоб як найбільше уникнути індівідуальних відхилень при помірах ріжними дослідниками, певні розміри визначалися завжди одним і тим-же дослідником у всіх дітей.

Всі праці збірника мають дуже велику наукову вартість. Як відомо, багато антропольогічних ознак підлягає змінам підчас зросту організму, а деякі міняються иноді й в дорослому віці (напр., колір волосся). Тому є дуже важливим встановлювати, які саме ознаки і в якій мірі виявлені в дитячому віці та стежити за їх розвитком. Крім чисто антропольогічного інтересу, поміри дітей мають величезне значіння для широкої области гігієни дитячого віку, і тому їм часто присвячували увагу не антропольоґи, а лікарі-педіятри та гігієністи, але й в цьому відношенні що-до українських дітей малося досі дуже небагато наукових праць (з давніщих — праці Тезякова, Шеболдаєва, Шверина, Карницького, з праць останніх років — Шервинського і Штейна, Стефка, Екеля, і того-ж Николаєва). Українські антропольоґи, з'окрема Вовк та його учні, цілком не присвячували уваги дослідженню дітей. Тим більшою тому є цінність опублікованого в зазначеному Харківському збірнику матеріялу.

Половину збірника займають праці самого Николаєва, що виявляють одночасно й найбільший інтерес.

В першій праці („Физическое развитие детей-украинцев школьного возраста“) Николаєв на підставі свого значного матеріялу приходить до наступних висновків:

1. В періоді полового доспівання довжина тіла зростає швидче, ніж вага. 2. Зростання довжини тіла йде швидче, ніж ширини, через що релятивний обмір грудей в періоді полового доспівання знижується у обох полів. 3. Дівчата мають релятивно коротші ноги, ніж хлопці, при чому у дівчат ріжного віку обмір стегна і голінки є більшим, ніж у хлопців того-ж віку. 4. Полові ознаки у обох полів виступають здебільшого досить пізно: так, напр., серед 18-літніх юнаків лише

у 18% була виразно виявлена така секундарна полова ознака, як розвиток характеристичного лонового волосся; у дівчат помічено пізню появу менструацій (у половини лише після $15^1/_2$ років), а також пізній розвиток грудних залоз.

Перші три висновки підтверджують дані инших авторів, одержані на підставі дослідів над дітьми в инших країнах. Що-до затримки в половому доспіванні, то тут не треба забувати, що автор збірав свої спостереження на дітях, що зростали в добі недостатньої виживи. Це саме мусить стосуватися до даних Николаєва відносно поширення серед дітей т. зв. *астенічного типу* Stillera.[4]) Николаєв знайшов, що цей тип значно поширений серед харківських дітей, а саме від 23% до 39·0% серед хлопців ріжного віку і від 24% до 48% серед дівчат (себто серед дівчат помічається частіше). Можливо, що й тут значну ролю відограла недостатня вижива дітей підчас їх розвитку.

Спеціяльно характеристиці фізичного типу українських дітей присвячена друга праця того-ж автора: „Материалы к характеристике физического типа у украинских детей". Николаєв знайшов, що серед дітей Харкова є більше світловолосих, що колір волосся значно темніє з віком, при чому у дівчат переважають взагалі світліші відтінки. Навпаки, не дається встановити яке-будь потемніння очей. Не знайдено також кореляції між кольором волосся та очей і покажчиком головним, з'окрема кореляції темного типу з брахікефалією. Приблизно 10% всіх дітей мали Дарвіновський горбочок на вусі, стільки-ж мали приросту вушну мочку. При дослідженні дітей астенічного типу знайдено досить ріжноманітні коефіцієнти кореляції між цим типом та ріжними фізичними особливостями. Так не знайдено жадної кореляції між астенічним habitus'ом і кольором волосся та очей; невелика кореляція існує поміж астенічною будовою тіла та ніжно рожевим кольором шкіри; більша — між кутоподібним профілем (Winkelprofil) та астенічною будовою; також досить значна кореляція є між астенічним типом та т. зв. опістодонтією.[5])

Третя праця Николаєва присвячена питанню про зріст голови („Рост головы у детей школьного возраста"). Головні висновки цієї праці наступні: переважна більшість дітей харківських шкіл виказує ясну брахікефалію, а саме серед хлопців є брахікефалів біля 70% (в тому числі коло 23% гіпербрахікефалів з індексом більше 85·5), серед дівчат ще більше брахікефалів — 72·0%. Серед українських дітей не помічається того, щоб індекс знижувався в міру зростання дітей. У дітей інтензивніще зростає лицевий кістяк, ніж череп, при чому всі розміри у хлопців більші за дівчачі, що цілком погоджується зі спостереженнями й инших авторів.

Нарешті в четвертій праці цього збірнику Николаєв розглядає вплив голоду на дитячий організм („Влияние голодания на строение и вес внутренних органов у детей"). Матеріялом для цієї праці по-

---

[4]) Головними ознаками астенічного типу вважаються: довга, пласка грудна клітина, слабо розвинена кістна і м'язова система, далі ряд инших ознак: відстаючі лопатки, вільне 10-е ребро і т. и.

[5]) Опістодонтія — форма прикусу, коли передня поверхня нижніх зубів-різаків знаходиться на 3—8 мм позаду від вертікальної площі нижнього краю верхніх різаків.

служили досліди тяжко змінених під впливом голоду 264 живих дітей та 61 дитячих трупів. На підставі дуже докладного аналізу матеріялу, з широким використанням і відповідної літератури, автор приходить до таких висновків:

Серед ріжних органів найбільше губить на вазі печінка (до 55% ваги), найменше мізок. Глеза (thymus) атрофується майже цілком, значно зменшується також борлакова залоза (gl. thyroidea), наднирки зміняються мало, мізковий додаток (hypophysis) мабуть цілком не міняється. Мужські полові залози своєю вагою не відріжнялися від „нормальних", навпаки, вага яєшників була виразно меншою; особливих деґенеративних змін при мікроскопічному досліді не знайдено. Матка виказувала значну втрату ваги. Мязи зменшувалися до половини їх ваги, кістки виказували значне зтоншення компактної субстанції. Ці досліди Николаєва в основі погоджуються з результатами дослідів инших, з'окрема зі спостереженнями Стефка над біля 5000 трупами підчас голоду 1921—22 р. р. в Кримі.

Инші праці збірника в значній мірі являються розвитком та доповненням праць Николаєва, але кожна з них має й самостійний інтерес. Так Чучукало подає дві праці. Перша з них присвячена питанню про розвиток кістно-м'язової системи („Упитанность и развитие костно-мышечной системы у детей и у взрослых и методы их об'ективной оцепки"). Автором була досліджена степень виживлення методою Oeder'a, яка полягає в тому, що в ріжних місцях тіла визначується особливим циркулем (т. зв. Tasterzirkel) грубість складки шкіри. Всього було досліджено цим засобом: 987 дітей від немовлят до 9 років, 1698 дітей у віці 9—18 років, 619 дорослих чоловіків та 160 жінок, разом 3464 особи. Висновки автора такі:

1. Метода Oeder'a є найбільш точною для визначення степеня виживлення дітей і дорослих та дозволяє дати об'єктивну оцінку стану виживлення орґанізму.

2. Грубість складки шкіри в ріжних місцях тіла дещо збільшується від народження до 3—4 років (період першого округлення), після чого знову зменшується до 7—8 років (період першого витягування). Далі вона поволі зростає до дорослого віку.

3. Полові ріжниці грубости шкірної загинки виявлені вже у немовлят, але особливо виразно виступають починаючи з доби полового доспівання.

4. Мускулятура хлопців ліпше розвинена ніж у дівчат. Більший обмір кінцівок у дівчат пояснюється виключно більшою грубістю підшкірного жиру.

5. Вирахування коефіцієнта кореляції та коефіцієнта регресії між грубістю шкірної складки і вагою дозволяє визначити відношення між збільшенням грубости підшкірного жирового шару та зростанням ваги тіла.

6. Вимірами шкірних складок в ріжних місцях тіла треба користуватись для росподілу жінок на типи за J. Bauer'ом. Найчастіще помічається тип I, рідше II та IV, найрідше тип III.[6])

[6]) *J. Bauer,* по відкладанню підшкірного жиру в ріжних місцях тіла, ділить жінок на 4 головні типи: I — переважно мається підшкірний жир в області клубів, в нижній частині черева, на сидні та в області крижів; II — найбільше

Доповненням цієї праці Чучукалової служить праця Чистякова і Бару: „К вопросу об оценке упитанности по методу Oeder'a.“ Матеріял праці — антропометричні поміри 4023 українців-селян Сумської округи у віці 23—26 років. Автори також підкреслюють точність зазначеної методи та рекомендують її для вжитку при військово-санітарних оглядах.

Друга праця Чучукалової — „Материалы о развитии грудной клетки в школьном возрасте“ — спірається на помірах 1723 дітей. Автор дуже детально розглядає ряд помірів грудей на ріжному рівні та відношення до довжини тулубу, а також зміни, що настають зі збільшенням віку. Ми не можемо тут спинятися на всіх висновках автора, зазначимо лише головніщі: 1. Полові ріжниці розміру та форми грудної клітини і пропорцій тулубу характеризуються в кожному віці більшим розвитком у хлопців наступних розмірів: передньо-заднього та поперечного діяметрів на рівні xiphion, ребрового куту, віддалення xiphion-omphalion, міжсмочкового віддалення і довжини підреброві лінії. У дівчат мається більший розвиток лише одного розміру — віддалення omphalion-symphysion. Грудна клітина дівчат більш пласка, має ліпше виявлену талію. 2. Не існує жадної кореляції між наявністю вільного 10-го ребра та астенічною будовою тіла.

Цей другий висновок є особливо цікавий, бо суперечить широко поширеному погляду, за яким вільне 10-е ребро вважається одною в ознак, властивих астенічному типу. Одначе, як показують ці досліди Чучукалової на живих, що цілком погоджуються з дослідами Adolphi і Мельникова на трупах, вільне 10-е ребро зустрічається настільки часто (у більше ніж 69% всіх осіб), що мабуть вже остаточно треба покинути цю, ще Stiller'ом встановлену, ознаку вважати характеристичною для астеників.

О. Недригайловий належить в цьому збірнику також три праці. Спинемось лише на двох з них, бо третя („Мышечная сила детей-украинцев школьного возраста“) порівнюючи менш цікава. В праці „Развитие стопы в детском возрасте“, на підставі вимірів 3100 дітей, Недригайлова дуже докладно розглядає морфольогічні властивости ступні, як антропольогічної ознаки, спеціяльно в дитячому віці, чому якраз досі присвячувано дуже мало уваги. Зазначимо лише деякі висновки з цієї цінної праці. Пригадаємо, що ліва кінчина у людини здебільшого довша (Garson, Hasse, Dender т. и.); Matiegka знайшов, що ліва нога в 70% є довшою ніж права, в 20% рівною, а в 10% коротшою. За даними Недригайлової, в більшости випадків обидві ступні однакової довжини, одже більша довжина цілої лівої ноги мусить, видко, залежати від більшої довжини инших частин її.

Далі цікаві дані Недригайлової відносно ненормальних ступнів. Так у хлопців і дівчат 9—13 років відсоток дітей з пласкою ступнею є 3·0–4·7%; у віці 14—18 років — 2·0—2·7% (хитання в ріжних групах віку). На все число 3100 дітей трапився оден випадок шестипалости,

---

розвинений жировий шар в області великих оворотнів (trochanter); це т. зв. Reithosentypus; III — нагромаджечня жиру на верхніх кінцівках, на карку, на спині, в грудних залозах, при порівнюючи слабому розвитку жирової тканини в нижній половині тіла. Тип IV — сильний розвиток жирового шару на стегнах і голінках при слабому розвитку на тулубі і верхніх кінцівках.

оден брахідактилії та аж 11 випадків синдактилії (зрощення пальців).

В слідуючій праці „Монгольская складка у детей-украинцев" Недригайлова, на підставі дослідів 3443 дітей, займається цією антропольогічною ознакою, що має широке расове розповсюдження та якій присвячувало увагу вже чимало дослідників. Так відома, напр., думка Мечникова, який гадав, що присутність монгольської складки в дитячому віці, в ріжному відсотку, у всіх рас, в тому числі й европейських, треба розглядати як атавизм, бо монгольська раса, як він вважав, є найстарша, одже европейці в своєму розвитку ніби проходять цю монгольоїдну стадію Цей погляд Мечникова не знайшов собі підтвердження. проте є річ знана, що в дитячому віці ця складка в досить значному відсотку помічається й серед европейських народів і в дуже незначному відсотку серед дорослих европейців. Що-до українського населення, то про поширення серед нього монгольської складки були досі лише досліди Білодіда на невеликому матеріялі дорослих українців Чернигівщини, серед котрих він знайшов монгольську складку в 0·83%.

Недригайлова, на підставі своїх дослідів, а також перегляду літератури приходить до таких висновків.

1. Так звана монгольська складка серед українців у віці по-над 25 років помічається лише в 0·65% випадків.

2. Серед ріжних народів відсоток осіб з монгольською складкою протягом дитячого віку ступнево зменшується. Серед українських дітей за час від одного року до 18 років це зменшення з 56·8% у хлопців та з 51·4% у дівчат доходить до 3—5%. Особливо різко зменшується число дітей з монгольською складкою у віці 8—10 років.

3. Ріжниць в поширенню монгольської складки серед дівчат та хлопців не спостерігається.

4. Існує невелика кореляція між монгольською складкою і брахікефалією, а також угнутою формою носу; більша кореляція мається з вузькою очною щілиною.

5. Не помічається жадної кореляції між складкою і кольором волосся та очей.

6. Монгольська складка частіще бувае у осіб брахіморфного типу.

Ще одна праця збірника — це є праця М. Ферштпро „Показатель Pignet у детей и у взрослых украинцев". Цей покажчик, що як відомо, є чисто емпіричною формулою [х = зріст — (вага + обмір грудей)], на думку автора, виправдує свою репутацію зручного способу для об'єктивної оцінки фізичної орґанізації. Подано матеріял 3917 вимірів покажчика у дітей та дорослих.

Над останньою працею збірника, казуїстичною працею Никитського про два випадки мікрокефалії у дітей, не будемо зупинятися. При кінці цілого збірника подано покажчик літератури російської та закордонної про фізичний розвиток дітей шкільного віку.

Ще більший інтерес з антропольоґічної точки погляду уявляє з себе 2-й Харківський збірник, присвячений дослідженню національних та соціяльних ріжниць фізичних ознак населення України. Ми не маємо тут можливости докладніще обговорювати всі праці цього змістовного збірнику, подамо бодай коротко найважливіщі з них. І в цьому збірнику найцікавіщі праці належать Николаєву. Перша праця Нико-

лаєва „Национальные и социальные различия в размерах головы и в некоторых соматоскопических признаках у населения Харьковского округа", спірається на матеріял антропольоґічних дослідів біля 10.000 призивних (рекрутів) Харківської округи; розроблено з цього матеріялу дані про 7235 осіб, з того 4502 українців, 1735 росіян і 998 жидів. Крім поділу по національности, що переводився на підставі ряду даних (місце народження, рідна мова, національність батьків і т. и.), при чому всі сумнівні випадки були виключені, переведено також поділ досліджених по їх соціяльному становищу. Серед українців і росіян виділено такі групи: 1. селяне, 2. чорноробочі, 3. робітники ріжних професій, 4. технічний персонал з нижчою освітою і 5. інтелігенти; жидів поділено на три тільки ґрупи: робітників, технічний персонал та інтеліґентів. Матеріял помірів розроблено методами варіяційної статистики. Порівнюючи результати ріжних помірів голови у ріжних соціяльних ґрупах певної національности, а також порівнюючи між собою однакові соціяльні групи ріжних національностей, автор зміг одержати дуже цікаві висновки. Так виказалося, що *обвід голови* у росіян трохи більший у вищих ґрупах (4-ій і 5-ій), ніж у українців, та особливо у жидів; у українських селян він більший ніж у російських; у чорноробочих і робітників однаковий у всіх національностей. Взагалі-ж найменший він є у селян, найбільший у інтеліґентів. У студентів-селян та робітників він більший, ніж взагалі у селян чи робітників та рівняється загально-інтелігентському.

Не менш цікаві результати дають дані помірів індексу. Виказалося, що:

1. Індекс знижується в міру підвищення соціяльної ґрупи, що залежить від абсолютного збільшення подовжного діяметру голови.

2. У українців в усіх ґрупах індекс вищий, ніж у росіян, при чому найвищий індекс у росіян (у селян — 81·77) є меншим найнижчого індексу українців (у інтеліґентів — 82·16, у селян — 83·56). Це залежить від ріжниць в розмірі діяметрів: поперечний є більший у українців, подовжний — більший у росіян. У жидів індекс займає середнє місце між високим українським та нижчим російським.

3. В усіх ґрупах відсоток доліхо- і мезокефалів є більшим у росіян.

Що до *обличчя*, то за даними Николаєва українці мають на загал обличчя ширше і серед них є більший відсоток хамепрозопів. Найвищий лицевий індекс (фізіономічний) мають українці. Індекс знижується в міру підвищення ґрупи. Морфольогічний індекс у росіян вищий, ніж у українців.

Висота носу більша у вищих соціяльно ґруп; ширина носу не виказує соціяльних ріжниць. Носовий індекс не виказує помітних ріжниць між українцями та росіянами; у жидів він є нижчий. Що-до форми носу, то особливих ріжниць між українцями та росіянами не помічено; переважає ніс прямий, серед українців трохи частіще зустрічається угнутий ніс; серед жидів переважає вигнутий.

Деякі соціяльні ріжниці виказує ширина очної щілини: вона є більша у соціяльно вищих груп. Національних ріжниць не помічено.

З даних Николаєва можна бачити, що хоч в деяких розмірах соціяльні ріжниці виказуються більшими, ніж національні, але все-ж ріжниці фізичного типу всіх трьох національностей виступають цілком

виразно. Що торкається ріжниць між українцями та росіянами, то відміни виявлено в цілому ряді ознак.

Николаєв вважає, що росіяне Харківщини в порівнянні з українцями відріжняються меншим головним індексом (при чому ця ріжниця є значною), нижчим фізіономічним індексом та вищим морфольоґічним індексом.

Цінні дані зібрані Николаєвим відносно поширення серед досліджених тої або иншої конституції. Встановленню конституційних типів присвячується в останній час велика увага не тільки антропольоґами, а ще більше медиками. Певна загальна конституція є ознакою індівідуальною, і ті-ж самі конституційні типи помічаються серед ріжних рас та народів. Але перевага серед певного народу того або иншого конституційного типу, відсоткові відношення поміж ріжними типами можуть служити також корисною ознакою для характеристики певного народу чи його ґрупи. Николаєв та його учні в своїх працях встановлювали конституційні типи, притримуючись клясифікації Sigaud. Sigaud, як відомо, поділяв людей на чотирі головні конституційні типи: мускулярний, респіраторний, дигестивний та церебральний.

Мускулярний тип (відповідає т. зв. нормальному російських авторів або атлетичному типу Кречмера) характеризується, як показує сама назва, значним розвитком мускулятури, а крім того ще цілим рядом ознак: брахікефальним черепом, буйним волоссям на голові, при чому лінія волосся над чолом йде рівно, плечі широкі та високі, всі частини тіла гармонійно розвинені, черево не випинається і т. д.

Респіраторний тип (астенічний тип инших авторів) означено нами вже раніще (див. ст. 12).

Дигестивний тип (апоплектичний російських авторів, пікнічний Кречмера) характеризується особливо сильно розвиненою нижньою частиною обличчя, короткою шиєю, широкою та короткою грудною клітиною, сильно розвиненим та випнутим черевом і, звичайно, опасістю.

Церебральний тип (інфантильний російських авторів): череп великий, особливо чоло, кінцівки короткі, вушні скойки великі, ціла будова тіла тендитна. Mac-Auliffe, співробітник Sigaud, знайшов у Франції серед населення ріжних районів 47% мускулярного типу, 30% респіраторного, 14% дигестивного та 9% церебрального (при цьому серед осіб вільних професій, інтелігенції, знайшов церебрального типу аж 25%).

Николаєв при своїх дослідах виявив, що: 1. церебральний тип зростає у вищих ґрупах; серед них багато також респіраторного типу, 2. цей останній тип особливо часто спостерігається у жидів, 3. мускулярний тип переважає в нижчих ґрупах всіх націй, при цьому у українців значно більше цього типу в усіх соціяльних ґрупах, 4. дигестивного типу знайдено мало, мабуть тому, що він виразно виступає лише після 30—40 років.

Розмірам голови присвячена і слідуюча праця збірника — праця Чистякова: „Размеры головы украинцев-крестьян Сумского округа и их зависимость от социального положения.“ Чистяков перевів поміри на 4032 селянах у віці 23 років і знайшов у них такі середні розміри голови: найбільша довжина голови — 186 млм., найбільша ширина — 155 млм., обвід — 551 млм., подовжно-поперечний індекс — 83·3

SLOVANSKÁ KNIHOVNA V PRAZE

млм.; з усіх поміpених доліхокефалів було 2%, гіпербрахікефалів 26%. Соціяльні ріжниці виявились в тому, що у селян-хліборобів індекс був 83·4, у селян-ремісників 82·8 і у селянської інтеліґенції (службовців) 82·4. Це свідчить, як гадає автор, про певний соціяльний добір в межах самої по собі гомоґенної ґрупи, що підтверджується також і иншими помірами. Кореляції між головним індексом і довжиною тіла, а також між індексом і обміром грудей не знайдено.

В другій праці той-же автор розглядає „Национальные и социальные различия в физическом розвитии призывных Харьковского и Сумского округов" на підставі дуже великого матеріялу помірених: 17.591 українців, 2592 росіян і 1255 жидів. Визначено було довжину тіла, обмір грудей, вагу, ширину плечей і миси. В усіх цих розмірах українці виказались найсильніще розвиненими, жиди найслабше. Дані Чистякова між иншим не підтверджують думки Вовка, який вважав, що українці Харківщини являються низькими, найнижчими в середній смузі. Вовк спірався при цьому, видко, на досліди Краснова та Еркерта, які знаходили середній зріст харківчан рівним 1640 млм. Кондрашенко знайшов більший — 1680 млм., і таким власне мабуть і треба його рахувати, бо на великому матеріялі Чистякова зріст селян виказався не меншим 1680 млм., а у робітників та інтеліґентів ще вищим. Що-до соціяльних ріжниць, то Чистяков знайшов, що у вищих соціяльно ґрупах є більша висота голови, але менший обмір грудей. Цікаві ріжниці виявлено й в межах тої-ж самої верстви. Так сільська інтеліґенція є взагалі слабшою ніж селяне-хлібороби, ремісники легших професій (кравці, шевці т. и.) слабші ніж ремісники тяжчих професій (ковалі і т. п.). Таким чином помітно добір не тільки по соціяльному становищу, але й по професії. Міські мешканці на загал виказували більший зріст ніж сільські, але менший обмір грудей. Дані Чистякова зайвий раз підтверджують, як важливо при оцінці антропометричних даних звертати увагу на однородність матеріялу.

Цінною є й третя праця Чистякова: „О пропорциях тела украинских крестьян призывного возраста (предварительное сообщение)". Праця присвячена розвитку дуже важливої теми: встановлення об'єктивного критерія для визначення конституційних особливостей суб'єкта та для оцінки його фізичної орґанізації. Матеріялом для праці були поміри 504 червоноармійців у віці 23 років, при чому на кожному було переведено 66 номірів. Праця переведена методикою Martin'a, заснованій на варіяційно-статистичних даних; головним завданням автора було визначити коефіцієнти варіяції ріжних помірів. До праці додано дуже докладно розроблені таблиці, кілька фотоґрафічних знимків головних типів та ґрафіки, що на думку автора можуть служити зручним способом для точного означення відповідної конституції.

Далі є цікавою в збірнику праця О. Недригайлової про „Физические признаки работниц г. Харькова". Інтерес праці збільшується тим, що взагалі характеристиці жіночого населення України досі присвячувано порівнюючи дуже мало уваги (Білодід, Талько-Гринцевич, Вайсенберґ). Недригайлова дослідила 574 жінки, з того 350 українок, 108 росіянок та 116 жидівок; більшість 20—30 років, серед українок було 64 жінки у віці 31—45 років. Дані Недригайлової свідчать про те, що в загальних рисах жінки цих трьох націй виказують ті самі

національні ріжниці, що й чоловіки. Так, жінки-українки виразно вищого в середньому зросту, ніж росіянки та особливо жидівки; так само найбільшими у українок являються інші розміри (довжина нижніх кінцівок, ширина плечей, миси, обміру грудей, обвід голови, головного індексу і т. п.). Що-до кольору волосся, то серед українок більшість були темноволосі, при чому відсоток цей зростає з віком, себто, як видко, волосся темніє (приблизно до 40 років: до 30 років знайдено 57% темноволосих, у старших 30 років 76%). Серед росіянок помічено однакове число темно- і світловолосих, серед жидівок відсоток темноволосих майже 90%. За даними Недригайлової, колір очей у значного числа осіб світліший ніж волосся: темнооких серед українок було 43%, серед росіянок 36% і серед жидівок 65%. Досить відмінні від инших авторів дані Недригайлової про форму носу; вона знайшла серед українок релятивно більший відсоток угнутоносих ніж серед инших націй, а саме: українки — 39%, росіянки — 35%, жидівки — 11%; з прямим носом: українки — 35%, росіянки — 30%, жидівки — 52%; з хвилястою формою: українки — 19%, росіянки — 30%, жидівки — 21%; вигнутих носів: у українок — 6%, у росіянок — 5%, у жидівок — 14%.

Питанню т. зв. комплексії, себ-то кольору волосся та очей присвячена дальша праця збірника (М. Фершт: „Цвет и форма волос и глаз у населения Харьковского округа"). Авторка спірається на значно більший матеріял ніж Недригайлова: нею досліджено 7378 осіб — призивних Харківської округи, з того 4725 українців, 1685 росіян 1968 жидів.

Колір волосся визначався скалою Fischer'a, колір очей „на око", бо скали Martin'a не було. Дані, одержані Фершт, значно відріжняються від даних инших авторів, що маються відносно населення Харківщини в літературі. Так що-до волосся, то було знайдено:

	темн.:	*переход.:*	*світлих:*	*рудих:*	*автор:*
українці	61%		39%		Гильченко
	78·3%		21·7%		Кондрашенко
	62·3%	34·3%	3·4%		Чепурковський
	80·90%		18·96%	0·14%	Фершт
росіяне	80·70%		18·99%	0·31%	„
жиди	95·49%		3·88%	0·63%	„

Так само що-до кольору очей дані Фершт відмінні від инших авторів:

	темн.:	*переход.:*	*світлих:*	*автор:*
українці	47·3%		52·7%	Гильченко
	74·2%	16·4%	9·2%	Кондрашенко
	7·4%	51·6%	40·9%	Чепурковський
	36·99%		63%	Фершт
росіяне	33·8%		66·2%	„
жиди	62·5%		37·5%	„

Як бачимо, дані ріжних авторів суперечні. Хоч матеріял, з яким оперувала Фершт є найбільший, але й її висновки не можна вважати остаточними; для розвязання питання про характер комплексії насе-

лення Харківщини потрібні ще дальші досліди. Загальні висновки Фершт такі:

1. Все населення Харківщини характеризується перевагою темних кольорів над світлими. Відсоток темноволосих серед українців і росіян приблизно однаковий, не помітно також ріжниць що-до форми волосся: у тих і других переважаюча форма легко хвиляста.

2. Найбільший відсоток осіб темного типу помічається серед жидів, найменший серед росіян.

3. В міру підвищення соціяльної ґрупи у українців і росіян помічається збільшення числа осіб темного типу; так само збільшується коефіцієнт кореляції між кольором волосся та кольором очей.

Ф. Герштейн в праці „Возраст появления менструаций и начала половой жизни у работниц Харькова в связи с влиянием периода неде едания" займається питанням, якому присвячено багато дослідів над жінками ріжних національностей, але майже нема (якщо не рахувати праці Вайсенберґа) даних відносно українських жінок. Матеріял автора значний: 1764 українки, 1056 росіянок і 578 жидівок. Головні висновки Герштейна такі:

1. У робітниць Харкова спостерігаються виразні ріжниці що-до часу появи менструацій. Полове доспівання настає найраніще у жидівок (в середн. в 14 р. 1 міс.), найпізніще у українок в середн. в 14 р. 11 міс. Національні ріжниці можуть бути поставлені в звязок з ріжницями зросту.

2. Період голодування викликав значне затримання появи менструацій, але національні ріжниці при цьому не втратились.

3. В період 1917—23 років момент початку полового життя був пізніщим ніж до 1917 р. (порівнання стосується лише до росіянок та жидівок).

Ми не маємо можливости докладніще зупинятися над рештою праць цього коштовного збірника; зазначимо бодай їх назви. Николаєв і Чучукало: „Национальные и социальные различия в физическом типе преступников". (Автори знайшли, що як національні, так і соціяльні ріжниці виразно помітні і серед злочинців). Далі Николаєв описує випадок т. зв. акромеґалічного ґіґантизму (суб'єкт довжиною 2200 млм.). Він же: „Некоторые данные о морфологии подвертельной области у украинского населения". Нарешті остання праця збірника: Чучукало: „Черепа из Верхне-Салтовского могильника". (Автор не погоджується з думкою Багалія про приналежність цих черепів хазарам, а вважає, що вони належать аланам.)

Ми вважали потрібним докладніще подати зміст цих двох харківських збірників, бо вони уявляють з себе *нову й багато обіцюючу фазу* в розвитку антропольоґічних дослідів на Україні. Головними заслугами Николаєва та його співробітників треба вважати: 1. що вони перевели антропольоґічні досліди на широкий шлях масових спостережень, 2. що оперують з матеріялом, обробляючи його всіма новітніми методами антропольоґії, 3. що досліджують шляхом порівнання ріжні національні елементи мішаного населення, 4. що звертають увагу на соціяльне становище досліджених, виділяючи таким чином ознаки, що залежать від цього становища, 5. що присвячують немало місця дослідженню конституційних типів серед населення, 6. що переводять досліди за принципом ґеоґрафічним (тим часом Харківщини).

Як вже було згадано, крім Антропольогічного Кабінету під керовництвом Николаєва, в Харкові працює також проф. Івановський. Досліди його в останніх роках були присвячені виключно питанню змін антропольогічних ознак населення під впливом голоду. Ми мали вже нагоду на иншому місці звертати увагу на ці цікаві праці (Укр. Мед. Вісн. ч 2. Прага. 1924). Загальний висновок Івановського про зміни, які можна було помітити у населення під впливом голоду є такий: „Зріст зменшився, зменшилися всі розміри голови й обличчя, змінилися головні та лицеві індекси; збільшилася доліхокефалія, зменшилася брахікефалія; обличчя стало більш витягнутим, лептопрозопічним; ніс звузився, губи стали тонші; значно зменшилася довжина тулубу і обмір грудей; руки й ноги стали у відношенні до зросту довшими". Ці зміни настільки значні, що Івановський стає перед питанням: „чи не повертають вони частину населення що пережила голод, до тої фізичної організації і до тих антропольогічних типів, які були характеристичні для прадавніх предків цього населення".

Що торкається антропольогічної праці в инших наукових осередках на Україні, то нам відома лише одна праця, що вийшла в Одесі: В. Бушкович: „О вариациях величини емкости черепа человека". Автор знайшов, що: 1. містимість черепу зростає до 20-го року життя, 2 середня містимість мужеських черепів в середньому на 150 кб. цтм. більша за жіночі, 3. середня містимість у українців, росіян та жидів однакова. Цей останній висновок Бушковича являється цілком необґрунтованим, він заперечується й всіма вже вище наведеними даними. Взагалі праця Бушковича спірається на дуже малий матеріял і не має більшої наукової вартости.

Нарешті що-до Західних українських земель, то за останні роки вийшло у Львові дві праці найстаршого учня і співробітника проф. Вовка — д-ра Івана Раковського. Перша праця („Погляди Х Вовка на расовість українського народу") є нічим иншим, як тільки переказом головних висновків праць Вовка, і тому ми в ній не знайдемо нічого нового. Друга праця (разом з С. Руденком, також учнем Вовка) має вже значний інтерес („Погляди на антропол. відносини укр. народу". Львов. 1927. Збірн. мат.-пр.-лек. секції наук. т-ва ім Шевченка. Том XXVI).

Раковський та Руденко поставили собі завдання розвинути погляди свого вчителя на расовий характер українців, які той, як ми вже знаємо, ближче не обґрунтував. Анучин, відомий російський антрополог, недавно померший, ще в 1918 році, в своїй взагалі гострій рецензії на статтю Вовка про „Антропольогічні особливости українців", серед инших закидів робив і той, що Вовк не аналізував поодиноких антропольогічних типів, а брав лише „середній". Анучин висловив тоді-ж побажання, щоб дальші досліди над антропольогією українців виповнили цей дефект. Раковський і Руденко в значній мірі це й роблять, аналізуючи не новий антропольогічний матеріял, а матеріял, зібраний ще Вовком. Автори кладуть в основу своєї аналізи поділ європейського населення на такі расові типи:

1. Динарський тип: чистий-брюнет, брахікефал, високого зросту.

2. Динарський тип мішаний: мішаного забарвлення, брахікефал, вище-середн. зросту.

3. Альпійський тип чистий: брюнет, малий, сильно брахікефальний.

4. Альпійський тип мішан.: мішан. забарвлення, малий, брахікефальний.

5. Східно-європейський тип темний: брюнет, доліхокефал, малий.

6. Східно-європейський тип світлий: бльондин, доліхокефал, малий.

7. Північно-європейський: бльондин, доліхокефал, високий.

8. Атлянто-середземноморський: брюнет, мезокефал, високий.

9. Сарматський (тип „гамма" Чекановського, Валдайський тип Чепурк вського) — високий брахікефал, бльондин.

10. Мішані формі.

Виділяючи за цією клясифікацією поодинокі типи в матеріялі Вовка, Раковський та Руденко приходять до таких висновків:

1. Український народ уявляє з себе мішанину що-найменше шости головних європейських типів.

2. Основою є динарський тип (чистого 3—16%, пересічно 8%; мішаного 24—51%, пересічно 36·5%), в середньому разом 44·5%.

3. Другим сильно заступленим типом є тип альпійський-пересічно 22%.

4. Тісний звязок між обома цими типами та особливий „мішаний" характер їх дозволяє злучити обидва в оден „український" тип, „динароїдний", що становить таким чином біля 66% населення.

5. Инших типів серед українців є: орієнтального — 3%, атлянтського — 5%, сарматського — 2%, північного (нордійської раси) — 1%, ріжних мішаних типів біля 24%.

Таким чином, на думку авторів, „дається удержати погляд Вовка в дещо зміненому виді: український нарід є особливою відміною динаридів, альпо-динарського характеру, яку можна визнати осібним „українським" антропольогічним типом.

Ця праця Раковського і Руденка є єдиною, що розвиває думки покійного Вовка і взагалі єдиною працею українських антропольогів на цю тему за останній час. Нам невідомо, чи невеликий львівський антропольогічний осередок провадить і збірання нового антрополвогічного матеріялу.

Погляди Вовка на расовий характер українського народу знаходять собі підтвердженя з боку инших неукраїнських дослідників. Так Jan Mydlarski на підставі величезного матеріялу антропометричних дослідів рекрутів, переведених в цілій Польщі в 1921, 22 і 23 рр. (всього поміpено біля 140 тисяч, досі опубліковано матеріял відносно 80.310 осіб), знайшов, що у воєвідствах Львівському, Тернопільському та Станиславівському, себто українських по переважній більшости населення, *панує динарська раса.*

З другого боку відомий російський вчений Чепурковський, в ряді праць опублікованих ним в останні роки, повторно висловлював думку про приналежність українців до альпійської раси. Треба завначити, що це твердження не погоджується з даними самого Чепурковського, бо він в багатьох працях підкреслює, крім брахікефалії та темного забарвлення, високий зріст українців в порівнянні з росіянами і білорусами, тоді ж як альпійська раса характеризується малим зростом. Але елементів альпійського типу серед нашого населення є чимало, і тому думка Чепурковського почасти вірна, а посередно вона дає під-

тримку погляду, висловленому Раковським та Руденком про динарсько-альпійський характер українців.

З праць закордонних авторів, присвячених антропології українців, треба підкреслити працю Hella Pöch („Beiträge zur Anthropologie der ukrainischen Wolhynier." Mitt. d. Anthr. Gesellsch. in Wien. 1925—26). Матеріялом для праці служать поміри, переведені почасти проф. Kyrle на Волині підчас перебування там австрійської армії, почасти поміри, переведені Pöch в таборі для збігців коло Зальцбурга (Niederalm) над кількома сотнями вивезених туди Волиняків. Разом досліджено 1281 осіб з Кремянецького, Дубенського та Ковельського повітів. Праця Pöch відріжняється від усіх досі переведених праць бездоганною технікою збірання матеріялу, а також оброблення його всіма методами модерної антропології. Всі визначення кольору (волосся, очей, шкіри) роблено за допомогою відповідних скал. Другою надзвичайно цінною відміною цієї праці є те, що при антропометричних помірах збірався матеріял не тільки індівідуально, але й по родинах, що давало можливість стежити за проявами тої або иншої ознаки принаймні в двох генераціях. Висновки автора в загальних рисах підтверджують вже Вовком та иншими дослідниками висловлений погляд, що українці Волині в основі виказують всі характеристичні риси українців взагалі, лише з деякими відмінами: в середньому трохи меншого зросту, мають більший відсоток мезокефалів (хоч в більшости брахікефалічні), мають значний відсоток світлих комплексій. Це треба пояснювати значною домішкою сусідніх, переважно білоруських, елементів. До праці додані гарні фотографії ріжних расових типів Волиняків.

Цікава, хоч і невелика праця, вийшла недавно в Празі з інституту славного чеського антропольога Matiegka: O. Furier: Anthropo-fysické typy ruských lebek. Anthropologie. Praha 1923. Автор приходить до такого висновку: „Брахікефалія у росіян значно слабше виявлена, ніж у инших славян, з'окрема у південних славян. В цьому відношенні до росіян стоять найближче поляки, власне так, як і в инших ознаках, напр. в комплексії. Білоруси по подовжно-поперечному індексу стоять досить близько до великорусів; у українців цей індекс є значно більшим, одночасно помічається у них більший зріст і темніща комплексія, подібно як у славян південних."

Підводячи підсумки поданому нами огляду розвитку і сучасного стану антропольогічних дослідів над українським народом, мусимо признати, що в останній час — після війни, а також після Вовка — зроблено досить багато. Безперечно, що ми далекі від цілковитої ясности в наших знаннях про антропольогічні властивости нашого населення, але вже значно наблизились до неї. Мусимо признати також, що це є заслугою не стільки *українських* антропольогів, як головно *антропольогів на Україні* та закордонних. Український народ являється й досі головним чином лише об'єктом для антропольогічних дослідів над ним чужих вчених, а не провадить їх сам силами своїх наукових працівників. Значіння ж розвитку власне *української* антропольогії, а не тільки *антропольогії українців* чи *антропольогії на Україні* мабуть не треба спеціяльно доводити. Ця „українізація" мусить в першу чергу торкнутися головного сучасного осередку антропольогічної праці на Україні — Харківського, щоб він бодай по-україн-

ському видавав свої — по змісту, як ми бачили, дуже коштовні — праці, а не виступав з ними, як з працями російськими перед цілим науковим світом.

Для дальшого розвитку антропольоґічних студій українського населення взагалі потрібно: 1. поширити масові дослідження на всі райони українських земель, 2. уодностайнити методику дослідів та удосконалити оброблення матеріялів (примінення скрізь метод варіяційної статистики, скаль, фотографій то що), 3. поглиблення дослідів в напрямі ґенетичному: стежити за спадковою передачею ріжних ознак, 4. завжди звертати увагу на однородність відповідного матеріялу, узглядняючи, за прикладом Харківських дослідників, соціяльні р жниці, 5. визначати расові типи серед дослідженого матеріялу. Головною передумовою успішної праці в напрямі пізнання антропольоґічного характеру нашого народу має бути інтерес до цьо о в широких колах нашої інтеліґенції. Ми не сміємо ще й далі чекати поки „Німець скаже.., а до того й історію нам нашу розкаже". „Німець" сказав вже чимало, одже мусимо нарешті й ми „заходитись", кажучи словами Шевченка, до пильнішої праці над дослідженням наших антропольоґічних властивостей.

ЛІТЕРАТУРА.

(Список головніщих праць, що стосуються до антропольогії українського населення.)

И. Коперницкій: Предварительныя свѣдѣнія о краніологическихъ изслѣдованіяхъ. Кіевск. Унив. Изв. 1861, т. I.

Welcker: Untersuchungen über Wachstum und Bau des menschlichen Schädels. Leipzig. 1862.

Kopernicki J.: Quelques observations céphalométriques sur les Ruthènes, les Russes et les Finnois de l'est. Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris. 1869.

Andree K.: Die Ruthenen in Galizien. Globus. XVII. 1870.

Проценко: Антропологическіе этюды. Записки Кіевск. Общ. Естествоиспытателей. 1871, т. II.

Golovatzki J.: Die Ruthenen und ihre Wohnsitze an den Karpathen. Mitteil. der geogr. Gesellschaft. Wien. 1876.

Чубинскій П.: Малороссы юго западнаго края. Труды этнограф.-статист. экспедиціи въ Западно-Русскій край. СПБ. 1877, т. VII.

Majer J. і *Kopernicki J.:* Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. T. I. Kraków. 1877. T. IX. 1885.

Majer J.: Roczny przyrost ciała u ludności galicyjskiej między 20-tym a 23-cim rokiem życia, jako przyczynek do jej charakterystyki fizycznej, oznaczony co do Rusinów. Zbiór wiadomości do antropol. kr. T. II. Kraków. 1878.

Tschubinsky P.: Kurze Charakteristik der Klein-Russen. Russische Revue. XIII. St. Petersburg. 1878.

Weissbach: Körpermessungen verschiedener Menschenrassen. Berlin. 1878.

K.: Die Hauptstämme der Russen. Petermanns Mitteilungen. 1878.

Vlach J. E.: Die ethnographischen Verhältnisse Südrusslands. Mitt. der geogr. Gesellsch. XXII. Wien. 1879.

Эркертъ: Антропологическое изслѣдованіе нѣкоторыхъ Кавказскихъ народовъ и Малороссовъ Харьковской губ. Изв. Кавк. Отд. И. Р. Георг. О-ва, т. VII. Тифлисъ. 1881—82.

Эмме В. Е.: О соотношеніи между цвѣтностью и формою черепа. Протоколы засѣд. Антроп. Отд. О-ва Люб. Е. А. и Э. Москва. 1881—1886.

Talko-Hryncewicz J.: Z miejscowej antropologii. „Kraj". N 22. Petersburg. 1883.

Dzieduszycki A.: Die Ruthenen. Mitt. d. geogr. Gesellschaft. Wien. 1884.

Diebold W.: Ein Beitrag zur Anthropologie der Kleinrussen. Inaug.-Dissert. Dorpat. 1886.

Антонович В.: Три національні типи народні. „Правда", Львів. 1888.

Himmel v. Agisburg: Körpermessungen in der Bukowina. Mitt. d. Anthrop. Gesellsch. in Wien. 1888.

Erisman F.: Untersuchungen über die körperliche Entwicklung der Fabrikarbeiter in Zentralrussland. Arch. für soz. Gesetzgebung u. Statistik. 1888. Bd. I. Tübingen.

Kopernicki J.: Charakterystyka fizyczna górali ruskich. Zbiór wiadomości do antrop. kr. XIII. Kraków. 1889.

Анучинъ Д. Н.: О географическомъ распредѣленіи роста мужского населенія Россіи (по даннымъ о всеобщей воинской повинности за 1874—1883 г. г.). СПБ. 1889.

Багалей Д.: Очерки изъ исторіи колонизаціи степной окраины Московскаго Государства, т. I. 1889.
Поповъ М. А.: Къ ученію о черепахъ. Харьковъ. 1890.
Иковъ К. Н.: Замѣтки по кефалометріи. Дневникъ Антроп. Отд. М. О. Л. Е., А. и Э. Москва. 1890, выпускъ IV.
Talko-Hryncewicz J.: Charakterystyka fizyczna ludu rusińskiego. Zbiór wiadomości do antrop. kr. XIV. Kraków. 1890.
Idem: Charakterystyka fizyczna ludności Podola. Materyały do antrop., archeol. i etnogr. Akad. Umjętn. T. I. Kraków. 1890.
Красновъ А. Н.: Объ антропологическихъ типахъ Харьковск. уѣзда. Геогр. сборн. студ. Харьк. Унив. 1891.
Талько-Грынцевичъ Ю.: Физическая характеристика Украинскаго народа. Протоколы Засѣд. Русск Антроп. О-ва за 1890—91 г. г. СПБ. 1892.
Talko-Hryncewicz J.: Charakterystyka fizyczna ludów Litwy i Rusi Zbiór wiad. do antrop. kr. XVII. Kraków. 1893.
Петровъ В.: Сравненіе антроп. данныхъ о призывныхъ Курск. губ. Дневн. Антроп Отд. Моск. О-ва Люб. Е., А. и Э. 1893, вып. 1
Talko-Hryncewicz J.: Slachta ukrajińska. Materyały do antrop., arch. i etnogr. Akad Umjęt. II. Kraków 1897.
Талько-Грынцевичъ: Къ антропологіи населенія Подолья. Труды Антроп. О-ва при Военно-Мед. Академіи. СПБ. 1897.
Гильченко Н. В.: Матеріалы для антропологіи Кавказа. III. Кубанскіе казаки. Труды Антроп. Отд. О-ва Люб. Естествознанія XVIII. Москва. 1897.
Тезяковъ Н. И.: Физическое развитіе учениковъ земскихъ школъ Елизаветградск. уѣзда. Труды Антроп. Общ. при Военн.-Мед. Академіи, т. II. 1897.
Шверинъ Т.: Къ вопросу о вліяніи школъ на физическое развитіе и болѣзненность учащихся въ земскихъ школахъ Ананьевск. уѣзда. Херсонск. губ. Херсонъ. 1898.
Красновъ А. Н.: Объ антропологическихъ изслѣдованіяхъ и измѣреніяхъ въ Харьковск. и Валковскомъ уѣздахъ. Русск. Антрополог. Журналъ. Москва. 1900.
Magierowski L.: Wzrost ludności w pow. Sańskiem. Materyały antrop., arch., etnogr. IX. Kraków. 1900.
Красновъ А. Н.: Матеріалы для антропологіи русскаго народа. Русск. Антр. Журн. 1902, кн. 3.
Ивановскій А. А.: Опытъ антрополог. классификаціи населенія Россіи. Р. Антр. Журн. 1903.
Idem: Объ антропол. составѣ населенія Россіи. Труды Антр. Отд. Общ. Люб. Ест., Антр. и Этн., том XXII, 1904. Москва.
Кожухов А. Н.: Малороссы Волынск. губ. Русск. Антр. Журн. XVII—XVIII. Москва. 1904.
Бѣлодѣдъ Ѳ. З.: Къ антропологіи малорусскаго населенія Черниговск. губ. Русск. Антр. Журналъ. 1904. NN 1, 2.
Volkov Th.: Rapport sur le voyage en Galicie Orientale et en Bukovine en 1903 et 1904. Bulletins et Mémoires de la Société d'Antropologie de Paris. 1905.
Idem: Rapport sur le voyage en Galicie Orientale en 1905. Ibidem. 1906.
Прохоровъ К. Г.: Къ антропологіи великорусскаго и малорусскаго населенія Коротоянскаго уѣзда Воронежск. губ. Русск. Антр. Журн. XXV—XXVI. 1907, кн. 1—2.
Kożuchow A.: Kleinrussen in Wolhynien. Archiv für Anthropologie. 1907.
Волковъ Ѳ.: Украинцы въ антропологическомъ отношеніи. „Украинскій Вѣстникъ", 1906, N 7.
Вовк Хв.: Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. І. Гуцули. Матеріяли до укр.-руськ. етнольогії, т. Х. Наук. Т-во ім. Шевченка. Львів. 1908.
Rudnyckyj St.: Ukraina. Land und Volk. Wien. 1916.
Волковъ Ѳ.: Антропологическія особенности украинскаго народа. Сборникъ „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ, т. II. Петроградъ. 1916, стор. 427—454
Анучинъ Д. Н.: Къ антропологіи украинцевъ (Ѳ. К. Волковъ: Антроп. особенности украинцевъ. Ст. в II т. „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ". Петроградъ. 1916). Русск. Антр. Журн. 1918, кн. 1—2.

Кордуба М.: Теріторія і населення України. Відень. 1918.
Шервинскій И. и Штейн В.: Антропологическое изследование одесских подростков рабочих и служащих. Статист. Вестник. 1921.
Чепурковский Е.: О цветности крестьянского населенія России в связи ея с головным указателем. Журн. Казанск. Мед.-Антр. Общ. Вып. I. 1921.
Ивановский А. А.: Антропологическое изследоваиие голодающих. Сборник „О голоде". Харьков 1922.
Чепурковский Е.: Распределение головного показателя русских крестьян по уездам. Русск. Антр. Журн. 1922, кн. 1—2.
Čepurkovskyj E.: Hlavní typy ruského národa a jich poměr k slovanské kolonisaci. Anthropologie. Praha. 1923. N 2.
Tshepourkovsky E.: Biometrical Studies on the Anthropology of Russia. Biometrica. Vol. XV. 1923.
Чепурковский Е.: Вопрос антрополога историкам. Русск. Антр. Журн., т. 13. 1924.
Stolyhwo Kaz.: Analiza antropologicznych typów. Warszawa 1924.
Бюлетень Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка, ч. I. Київ. 1925.
Раковський Ів.: Погляди Хв. Вовка на расовість укр. народу. Збірн. Мат.-прир.-лік. Секції Наук. Т-ва ім Шевченка. XXII—IV. Львів. 1925.
Mydlarski Jan: Предварительн. отчет о военно антроп. изучении Польши. Kosmos. Lwów. 1925 (цит. за Русск. Антр. Журн., т. 14, 1926, кн. 3—4.)
Pöch Hella: Beiträge zur Anthropologie der Ukrainischen Wolhynier. Mitt. der anthrop. Gesellschaft in Wien. Bd. LV, 1925, Bd. LVI, 1926.
Матеріалы по антропологии Украины. Сборник I. Дети-украинцы школьного возраста. Под ред. Л. Николаева. Харьков 1926.
Idem: Сборник II. Национальные и социальные различия в физических признаках населения Украины. Под ред. Л. Николаева. Харьков. 1926.
Рудницький Ст.: Основи землезнання України. Друга книга. Антропогеографія України. Ужгород. 1926.
Раковський Ів. і *Руденко С.:* Погляди на антропольогічні відносини в українськ. народу. Збірник матем.-прир.-лік. секції Наук. Т-ва ім. Шевченка. XXVI. Львів. 1927.
Носів А.: Матеріяли до антропольогії України. Українці Поділля. Етнограф. Вістник. N 5. Вид. етнограф. комісії Укр. Акад Наук. Київ. 1927.
Furier O.: Antropofysické typy ruských lebek. Anthropologie. V, N 3—4. Praha. 1927.
Вовк Хв.: Студії з української етнографії та антропольогії. Вид. Укр. Гром. Вид. Фонду. Прага. 1927.
Носів А.: Матеріяли до антропольогії України. Українці Кубані. „Антропольогія". Річник кабінету Антропольогії ім. Хв. Вовка при Укр. Акад. Наук. Київ. 1928.

RÉSUMÉ.

L'auteur donne un aperçu historique du développement de l'anthropologie en Ucraine à partir de 60ièmes années du XIXe siècle jusqu'à présent. Il constate que les recherches anthropologiques systématiques ont été commencées seulement au XXe siècle. C'est le prof. F. Vovk, qui doit être considéré le fondateur de l'anthropologie des Ucrainiens. Le prof. Vovk a commencé ses études sur la population ucrainienne en 1903 avec le secours de l'Institut de l'anthropologie de Paris et les continuait avec ses élèves jusqu'à sa mort en 1918.

Le « type anthropologique ucrainien » peut être caractérisé, selon Vovk, comme suit:

Les Ucrainiens ont les cheveux et les yeux foncés, la taille au-dessus de la moyenne ou plutôt haute, la tête et le visage hauts, le nez droit et mince, la forme du crâne brachicéphalique; les extremités inférieures sont relativement plus longues que les supérieures. Par ces caractères anthropologiques ils sont très proches des slaves de sud et appartiennent à la race adriatique (dinarique).

Les élèves du prof. Vovk ont organisé dans les dernières années un centre de l'activité anthropologique à Kiev sous la forme du « Laboratoire anthropologique à l'Académie ucrainienne des sciences ». Ce laboratoire a publié plusieurs publications, qui représentent rien qu'un façonnement du matériel recueilli encore avant la guerre. Ce centre de l'anthropologie de Kiev, en ce qui concerne les forces personnelles et matérielles, est relativement faible, beaucoup plus faible qu'un autre centre, celui de Kharkhiv.

Le travail anthropologique à Kharkhiv est dirigé principalement par le Dr. L. Nicolayev, qui est le directeur du laboratoire anthropologique dans l'Institut psycho-neurologique de l'Ucraine.

Le Dr. Nicolayev et ses collaborateurs ont publié pendant dernières années deux recueils des travaux qui représentent le résultat de nouvelles recherches, faites sur un grand nombre de personnes de la population du district de Kharkhiv. Ces recherches peuvent être considérées comme une nouvelle fase en développement de l'anthropologie en Ucraine. Elles sont caractérisées par les traits suivants: 1° les recherches sont territoriales, c.-à-d. elles cherchent à étudier toute la population de divers districts du point de vue anthropologique, 2° elles consacrent beaucoup d'attention

parmi les divers groupes des étudiés non seulement aux différences nationales, mais aussi sociales, 3° les observations sont faites sur un grand matériel (dizaines de milles de mesurages anthropométriques), 4° les recherches s'efforcent à étudier parmi la population aussi les différents types constitutionaux, 5° les travaux sont faits très soigneusement par toutes les méthodes de la statistique moderne.

Ayant donné un aperçu critique des travaux de cette « école de Kharkhiv », ainsi que d'autres travaux anthropologiques sur les Ucrainiens, parus pendant les dernières années, l'auteur arrive à la conclusion que tous ces travaux en grandes lignes confirment l'opinion de Vovk sur le « type anthropologique ucrainien ». La définition de Vovk exige une seule correction, notamment que parmi les Ucrainiens, outre la race dinarique, qui est prépondérante, la race alpine est aussi relativement fort représentée (à peu près 20%).

L'auteur joint à son travail une liste de principaux travaux anthropologiques sur les Ucrainiens depuis 1861 jusqu'à présent.

SLOVANSKÁ KNIHOVNA V PRAZE

U 27861

3186244437